

Антонович М. М.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЗГІДНО З МІЖНАРОДНИМ І НАЦІОНАЛЬНИМ ПРАВОМ

У статті проаналізовано проблему відповідальності за Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до міжнародних та європейських правових актів і міжнародного звичаєвого права, а також згідно з національним законодавством України. Акцентується увага на обов'язку України покарати винних за грубі порушення прав людини попереднім режимом згідно з Резолюціями Ради Європи 1096 і 1481. Зроблено висновок про необхідність притягнення до відповідальності Комуністичної партії України, що допомогло б подолати тоталітарне комуністичне минуле.

Вступ

Питання юридичної відповідальності за Голодомор 1932–1933 рр. в Україні тісно пов'язане з проблемою кваліфікації цього злочину. Оскільки Голодомор було кваліфіковано як геноцид в Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років» 2006 р. і Національна Комісія з утвердження демократії і верховенства права визнала відповідність злочину Голодомору поняттю геноцид, як воно визначене в Конвенції ООН про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 р. (Конвенції про геноцид), існує обов'язок держави покарати винних згідно зі ст. 1 Конвенції про геноцид: «Договірні сторони підтверджують, що геноцид, незалежно від того, чиниться він у мирний чи воєнний час, є злочином, який порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати запобіжних заходів і карати за його вчинення». Конвенція ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 р. передбачає, що «Жодні строки давності не застосовуються до таких злочинів незалежно від часу їх вчинення: а) воєнні злочини...; б) злочини проти людства, незалежно від того, чи були вони вчинені під час війни чи в мирний час...», а також злочин геноциду, визначений у Конвенції 1948 року про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього, навіть якщо ці дії не являють собою порушення внутрішнього законодавства тієї країни, де вони були вчинені» (ст. 1б). Крім того, заборона геноциду є нормою *ius cogens* міжнародного звичаєвого права, яка має зворотну дію в часі.

У статті спробуємо довести, що за Голодомор як злочин геноциду повинна бути відповідальність згідно з міжнародним та європейським правом, а також згідно з національним законодавством. Оскільки конкретних людей, яких

можна звинуватити в організації та здійсненні геноциду вже немає в живих, не можна застосувати індивідуальну відповідальність. Однак Комуністична партія України, котра була гілкою Комуністичної партії Радянського Союзу і яка продовжує існувати, має відповісти за організацію і здійснення цього злочину. Це обов'язок України згідно з міжнародним та європейським правом. Позиція Ради Європи щодо тоталітарних комуністичних режимів змінилась від рекомендацій позбутись їхнього спадку (to dismantle their heritage) у Резолюції 1096 1996 р. [1] до засудження їхніх злочинів у Резолюції 1481 у 2006 р. [2]. Резолюція 2006 р. наголошує, що «тоталітарні комуністичні режими все ще активні в деяких країнах світу, де і надалі чиняться злочини». ПАРЄ звернулась до всіх комуністичних і посткомуністичних партій своїх країн-членів, які ще не зробили цього, переоцінити історію комунізму і своє власне минуле, чітко відмежуватися від злочинів, здійснених тоталітарними комуністичними режимами і недвозначно засудити ці злочини. Комуністична партія України подібних дій ще не зробила, а тому питання юридичної відповідальності за Голодомор – геноцид проти українського народу, а також за інші злочини проти людства, залишається відкритим.

Відповідальність за Голодомор згідно з міжнародним правом

Перша спроба притягти уряд СРСР до відповідальності згідно з міжнародним правом була здійснена ще урядом УНР в екзилі, зокрема, коли представник уряду Олександр Шульгин звернувся з листами до голови Ради Ліги Націй п. Мовінкеля і до голови 14-ї Асамблеї Ліги Націй п. Воутера, де просив Лігу Націй організувати комісію щодо визначення реальних обсягів

трагедії в Україні, оскільки «саме існування великої нації було під загрозою» [3].

У 1983 р. уряд суверенної України (1917–1920 рр.) в ексилі подав обвинувальний акт проти уряду СРСР щодо Великого голоду 1932–1933 років до Міжнародного Суду Справедливості в Гаазі. Суд не прийняв подання на тій основі, що Україна не існувала тоді як незалежна держава. Тепер, коли Україна здобула незалежність, справа Голодомору очікує свого подання до розгляду в МСС.

Комісія Конгресу США, створена для вивчення голоду 1932–1933 рр. в Україні, у своєму Звіті 1988 р. сформулювала 19 висновків (findings), серед них такий: «Йосиф Сталін і його оточення вчинили злочин геноциду проти українців у 1932–33 роках» [4].

Питання юридичної відповідальності за Голодомор 1932–1933 рр. в Україні було одним із тих питань, котрі розглянула Міжнародна комісія з розслідування Голодомору 1932–1933 рр. в Україні (International Commission of Inquiry into the 1932–1933 Famine in Ukraine), до складу якої ввійшли сім відомих юристів-міжнародників різних країн та практики. Згідно з Регламентом роботи Комісії, ухваленим 14 лютого 1988 р., Комісія повинна була провести розслідування і подати звіт щодо:

- (1) існування та розмірів голоду,
- (2) причини чи причин голоду,
- (3) наслідків голоду для України і її народу,
- (4) рекомендацій щодо відповідальності за голод [5, 1].

У вступному слові представник заявника – Світового Конгресу вільних українців п. Джон Сопінка, просив Комісію зробити висновки (1) щодо спланованого характеру голоду як інструменту державної політики; (2) що голод був актом геноциду і (3) що Сталін, Молотов, Каганович, Постишев та інші були відповідальними за голод [5, 2].

Комісія дійшла висновків, що, без сумніву, Україна була жорстоко охоплена голодом у 1932–1933 роках й українські та радянські органи влади знали про відсутність їжі в населення. Поза сумнівом було й те, що хоча радянські органи й знали про драматичні умови в Україні, вони утримувалися від надання будь-якої допомоги аж до літа 1933 р. Комісія дійшла висновку, що радянські органи вживали різноманітних правових заходів, які поглиблювали катастрофічні наслідки голоду, перешкоджаючи жертвам у пошуках будь-якої їжі, а також у можливості виїхати з охопленого голодом регіону. Було підтверджено, що радянська влада заперечувала існування голоду в той час і всупереч доказам «продовжувала заперечувати голод впродовж більш як 50 років, за винятком особистих зізнань Хрущова» [5, 45–48].

Хоча Міжнародна комісія з розслідування Голоду 1932–1933 рр. в Україні не була судом, а тим паче карним судом, згідно зі своїми повноваженнями Комісія сформулювала рекомендації щодо відповідальності за голод, яка «вочевидь покладалась на органи влади Радянського Союзу... Хоч якою була б роль місцевих органів влади у впровадженні конкретної політики, для більшості Комісії було очевидним, що основна відповідальність покладалась на центральні органи влади» [5, 5-6].

Під час дебатів і, зокрема, в кінцевому слові В. Лібера, представника заявника (пан Лібер став представником заявника після того, як Джон Сопінка був призначений суддею Верховного Суду Канади), було зроблено звинувачення в геноциді [5, 51]. Погляди членів Комісії щодо цього питання розійшлися. Тоді як професори Верговен, Гамфрі і Левене вважали ймовірним, що складові елементи геноциду були наявні в час голоду, а професор Сандберг стверджував що його висновки збігалися з тим, що названо геноцидом в Конвенції про геноцид, професор Левасер вважав, що факти голоду можна кваліфікувати як злочини проти людства. Професор Олівер не був переконаний, що «заявник представив технічну, юридичну справу щодо геноциду».

На основі документів, доступних тоді, коли ще не були розсекречені радянські архіви, більшість членів Комісії не вважала, що «голод 1932–1933 років був систематично організованим для знищення української нації раз і назавжди». Зауважу, що знищення нації раз і назавжди не є метою злочину геноциду – українська нація була занадто численною, щоб бути повністю знищеною. Метою сталінського геноциду було знищити українську націю частково через виморення голодом її питомої частини – селян. Водночас, Комісія вважала, що радянські органи влади використали голод цілеспрямовано, коли він виник, для завершення своєї нової політики денационалізації [5, 5].

Уже в 90-х роках ХХ ст. і на початку ХХІ ст. парламенти Австралії, Аргентини, Грузії, Естонії, Італії, Канади, Литви, Польщі, Угорщини та інших країн ухвалили акти щодо засудження Голодомору. Зокрема, Сенат Австралії прийняв Резолюцію від 30 жовтня 2002 р., де Голодомор 1932–1933 рр. в Україні був одним з геноцидів в історії людства [6]. Сейм Литви ухвалив Резолюцію від 24 листопада 2005 р. щодо Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, де стверджувалося, що «сталінський тоталітарний режим здійснив свідомий і ретельно спланований геноцид проти Українського народу» [7]. Парламент Грузії визнав Голодомор геноцидом проти Українського народу, вчиненим тоталітарним більшовицьким режимом [8].

Відповідальність за злочини тоталітарних режимів в Європі

Питання юридичної відповідальності колишніх тоталітарних режимів активізувалися в Європі після падіння комуністичних режимів. Резолюції Ради Європи 1996 і 2006 рр. підтвердили обов'язок держав покарати за грубі порушення прав людини попередніми режимами. У Резолюції 1096 (1996) ПАРЄ наголошувала, що необхідно забезпечити справедливість і покарати винних [1]. ПАРЄ також рекомендувала притягти до відповідальності та покарати осіб, які вчинили злочини під час комуністичного тоталітарного режиму, згідно з кримінальним кодексом. Якщо цей документ передбачає термін давності щодо певних злочинів, його можна зняти, оскільки це лише процедурне, а не матеріальне питання. Прийняття і застосування карних законів ретроактивно не дозволяється. Однак, з іншого боку, судовий розгляд і покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, що на час їх вчинення не становили злочину згідно з національним правом, але вважалися злочинними відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими народами, дозволені. Більше того, якщо особа вочевидь порушувала права людини, її намагання виправдатися, посиляючись на виконання наказів, не виключає ні протиправності, ні індивідуальної вини.

У Резолюції 1096 зазначено, що хоча винних слід притягти до відповідальності, їм спершу треба надати право на належну судову процедуру і право бути почутими. У Резолюції віталось розкриття особових справ секретних служб (*secret service files*) для громадського ознайомлення у деяких колишніх комуністичних тоталітарних країнах, а також наголошувалося, що люстрація, запроваджена в декількох країнах з метою усунення осіб від здійснення державної влади, може бути реалізована в демократичній державі згідно з принципом верховенства права (*can be compatible with a democratic state under the rule of law*), якщо цим особам не можна довірити здійснення влади згідно з демократичними принципами: «Метою люстрації не є покарання підозрюваних – це завдання відповідних органів згідно з карним правом, мета люстрації – захист нової демократії». Україна виконала своє зобов'язання відповідно до цієї Резолюції лише в частині розкриття матеріалів державних архівів Служби безпеки України про Голодомор 1932–33 років у книзі «Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД, що була опублікована у 2007 р.

Закликаючи відповідні держави дотримуватись згаданих принципів, ця Резолюція не вказувала на самі злочини тоталітарних комуністичних режимів. Через десять років виявилось, що після падіння тоталітарних комуністичних ре-

жимів у Центральній та Східній Європі не завжди були проведені міжнародні розслідування злочинів, вчинених цими режимами. Більше того, міжнародне співтовариство не провело судового розслідування цих злочинів, як це було зі злочинами нацизму. Унаслідок доповіді щодо «Необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів», ПАРЄ ухвалила Резолюцію 1481 від 25 січня 2006 р., де вперше строго засуджувались злочини, вчинені тоталітарними комуністичними режимами [2].

Ця Резолюція перелічувала масові порушення прав людини, вчинені тоталітарними комуністичними режимами, до яких зараховували індивідуальні та колективні вбивства та розстріли, загибелі в концентраційних таборах, голод, депортації, катування, рабську працю та інші форми масового терору, переслідування на етнічному і релігійному ґрунті, порушення свободи совісті, думки і висловлювання, свободи друку і відсутність політичного плюралізму. ПАРЄ висловила впевненість у тому, що ознайомлення громадськості зі злочинами тоталітарних комуністичних режимів є однією з передумов неповторення подібних злочинів у майбутньому.

Питання юридичної відповідальності за Голодомор 1932–1933 років у сучасній Україні

Хоча в Україні визнано як юридично, так і політично, що Голодомор 1932–1933 років був злочином геноциду згідно з Конвенцією ООН про геноцид [9; 10], питання юридичного встановлення факту злочину Голодомору в суді все ще відкрите. Донині не було жодної судової справи щодо Голодомору в Україні, як і жодного слухання в міжнародних судах, і нікого не було визнано відповідальним за організацію і вчинення цього злочину.

Питання юридичної відповідальності за злочин Голодомору в Україні активізувалось у зв'язку із розглядом законопроекту про встановлення кримінальної відповідальності за публічне заперечення Голодомору і Голокосту. У січні 2008 р. Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності рекомендував Верховній Раді України прийняти Закон про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932–1933 рр., як геноциду українського народу) [11].

Згідно з цим проектом закону, Кримінальний кодекс України слід доповнити ст. 442¹:

«1. Публічне заперечення Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні як факту геноциду Українського народу, Голокосту як факту геноциду єврейського народу, а так само виготовлення і

розповсюдження матеріалів з таким запереченням – карається штрафом від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до двох років».

2. Ті самі дії, вчинені службовими особами або якщо вони вчинені повторно, – караються позбавленням волі на строк до чотирьох років.

Доповнення до ст. 112 Кримінально-процесуального кодексу України передбачає, що у випадку злочинів, перелічених у ст. 442¹ Кримінального кодексу України, досудове слідство проводиться слідчими органами Служби безпеки України.

Представляючи цей законопроект на засіданні Комітету, народний депутат Володимир Мойсик зазначив, що він не суперечить Конституції України, оскільки згідно зі ст. 34 Конституції, здійснення прав на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам. Ці права також можуть бути обмежені для захисту репутації або прав інших людей. У даному випадку, як зазначив В. Мойсик, право на вільне вираження своїх поглядів може бути обмежене в інтересах національної безпеки. В. Мойсик також послався на законодавство понад десяти європейських країн, котре передбачає кримінальну відповідальність за публічне заперечення Голокосту [12].

Деякі з членів Комітету покликалися на відсутність у світовій судовій практиці кримінальної відповідальності за публічні висловлювання громадян або виявляли сумніви щодо обсягу такої відповідальності, вважаючи її «занадто суворою». Члени Комітету рекомендували Верховній Раді прийняти Закон про внесення змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України (щодо відповідальності за публічне заперечення факту Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу) у першому читанні.

Погляди науковців на питання судового встановлення факту злочину Голодомору різняться. Тоді як одні науковці вважають, що факт Голодомору вже встановлено, оскільки є тисячі й тисячі свідчень жертв, котрі вижили, і ухвалено Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років», інші стверджують, що буде можливим запровадити юридичну відповідальність за заперечення Голодомору лише після того, як факт Голодомору буде встановлено судом.

Існують і різні погляди на саме поняття «встановлення факту Голодомору». Ті юристи і теоретики права, котрі в основу встановлення злочину Голодомору ставлять національне законодавство, доводять, що відповідно до Кримінального кодексу України (ст. 5) норма щодо кримінальної

відповідальності, яка передбачає покарання за злочин, не має зворотної дії в часі, тобто злочинний характер діяння і кримінальна відповідальність визначаються законом, чинним на час скоєння злочину. Однак, оскільки Україна ратифікувала Конвенцію ООН про незастосування термінів давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 року і Європейську конвенцію про незастосування термінів давності до злочинів проти людства і воєнних злочинів 1974 року, а Голодомор становить такий злочин, аргумент, що на час скоєння цього злочину діяли відповідні норми Кримінального кодексу, котрі передбачали термін давності, безпідставний.

Науковці ж, котрі в основу визнання факту Голодомору ставлять міжнародне право, чинне в Україні згідно зі ст. ст. 8 і 9 Конституції та Закону «Про міжнародні договори України», визнають Голодомор злочином геноциду згідно з міжнародним правом, оскільки всі елементи визначення геноциду наявні в злочині Голодомору. Оскільки заборона геноциду є імперативною нормою (*jus cogens*) загального міжнародного права, цей злочин не має термінів давності і норма «жодного покарання без закону» у цьому разі поступається нормі «ніщо не перешкоджає судовому розгляду і покаранню будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її здійснення була злочинною згідно з загальними принципами права, визнаними співтовариством держав [13].

Деякі науковці вважають, що можливим способом встановлення факту злочину Голодомору на національному рівні було б порушення кримінальних справ Генеральною Прокуратурою України або подання позовів жертвами Голодомору. Однак коли учасники Круглого столу «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду» у січні 2008 р. в НаУКМА звернулися до Генеральної Прокуратури України щодо порушення кримінальної справи за фактом Голодомору, це звернення було переадресоване Службі Безпеки України.

Висновок

Очевидно, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні став можливим, бо радянська влада усвідомлювала, що її не притягнуть до відповідальності за цей злочин, і робила все, щоб приховати голод. Питання відповідальності за Голодомор ніколи не порушувалося Комуністичною партією Радянського Союзу чи Компартією України. Якби уряд був відповідальним перед суспільством через вибори, вільну пресу і нецензуровану критику громадськістю, він зробив би все, щоб припинити голод [14]. Як зазначає А. Сен, голод є свідченням інституційного розвалу відповідальності та механізму зворотного зв'язку [15].

Після доповіді Хрушова в 1956 р., де було розкрито сталінські злочини, організатори Голодомору також не були притягнуті до відповідальності. Міжнародна комісія з розслідування у 1988 р. виявила, що відповідальність за голод вочевидь лежить на органах влади Радянського Союзу. Це були всі органи влади, котрі на різних ешелонах радянського суспільства здійснювали ті заходи, що впродовж 10 місяців спричинили повну відсутність харчових продуктів в Україні. Для більшості членів Комісії було очевидним, що основна відповідальність лягала на центральні органи влади, хоч якою була б роль місцевих органів влади у впровадженні конкретних заходів. Однак в Радянському Союзі не було жодної реакції на це рішення Міжнародної Комісії з розслідування.

Лише після 1991 р., коли Україна здобула незалежність, почали порушувати питання відповідальності за Голодомор. Нині відповідальність не може бути у формі кримінальних покарань – нема в живих тих, кого слід було б притягти до відповідальності. Однак можливі інші форми відповідальності. Один із важливих шляхів серйозного осмислення злочинів – вибачення

уряду перед жертвами [16]. Таким було, зокрема, публічне вибачення за ірландський картопляний голод XIX ст. Тоні Блера, прем'єр-міністра Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Вибачаючись, Блер робив це як представник уряду Сполученого Королівства, а уряд реально існував у XIX ст. [16].

Оскільки Комуністична партія Радянського Союзу більше не існує, а Комуністична партія України чинна й активно діє, було б логічним притягти її до відповідальності. Покарання за Голодомор допоможе Україні подолати її тоталітарне комуністичне минуле і виконати своє зобов'язання згідно з Резолюцією ПАРС 1481 щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів. Тепер, коли Україна є незалежною державою, надзвичайно важливо для розвитку Української нації виконати своє позитивне зобов'язання щодо розслідування і притягнення до відповідальності попереднього режиму за грубі порушення прав людини. Крім того, справа Голодомору в Україні як злочину геноциду проти Українського народу очікує свого подання до міжнародного судового органу.

1. Текст Резолюції 1096, ухвалений ПАРС 27 червня 1996 р. (13 сесія) www.assembly.coe.int
2. Текст Резолюції 1481 «Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes», ухвалений ПАРС 25 січня 2006 р. (5 сесія) www.assembly.coe.int
3. Див.: Марочко В. Дипломатія замовчування: Ставлення західноєвропейських держав до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / В. Марочко // Голод-геноцид 1933 року в Україні: Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків / Міжнародна науково-теоретична конференція. – К., 28 листопада 1998 р. – К. – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць. – С. 151–152, 154.
4. Investigation of the Ukraine Famine 1932–1933. Report to Congress. Commission on the Ukraine Famine. Adopted by the Commission April 19, 1988. Submitted to Congress April 22, 1988. – Washington: United States Government Printing Office, 1988. – P. VII.
5. International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine: Final Report. – 1990.
6. Австралія визнала Голодомор геноцидом // За нашу Україну. – № 45. – 7 липня 2003 р.
7. Литва визнала голодомор в Україні геноцидом // Голос України. – № 225. – 26 лист. 2005 р. – С. 6.
8. Це був геноцид // Голос України. – № 2. – 5 січн. 2006. – С. 1.
9. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» 2006 р. // ВВР. – 2006. – № 5, ст. 504.
10. Висновок Національної Комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права від 16 травня 2008 року щодо правового визначення Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду українського народу по відношенню до визначення, сформульованого у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року”.
11. <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1148.279.2>
12. http://portal.rada.gov.ua/rada/control/en/publish/article/info_left?art_id=108385&cat_id=102006
13. Стаття 15 Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права; стаття 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.
14. Див.: Moore J.N. Toward a New Paradigm: Enhanced Effectiveness in United Nations Peacekeeping, Collective Security, and War Avoidance // Virginia Journal of Int'l L. – 1997. – Vol. 37. – P. 831.
15. Sen A. Freedoms and Needs: An Argument for the Primacy of Political Rights // New Republic. – Jan. 10, 1994. – P. 31–38.
16. Govier T., Verwoerd W. Taking Wrongs Seriously: A Qualified Defence of Public Apologies // Saskatchewan L. Rev. – 2002. – Vol. 65. – P. 139.

M. Antonovych

LEGAL ACCOUNTABILITY FOR THE 1932–1933 HOLODOMOR IN UKRAINE UNDER INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW

This article deals with the problem of legal accountability for the 1932–1933 Holodomor in Ukraine under international legal instruments and international customary law as well as under national legislation. The article accentuates Ukraine's obligation to punish for grave human rights violations of the prior communist regime in accordance with the Council of Europe Resolutions 1096 (1996) and 1481 (2006). The author draws to the conclusion about the need to hold the Communist Party of Ukraine responsible for the Holodomor that will help to cope with the totalitarian communist past.